IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

ಕನಕದಾಸರ ನಳಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮಾನವತೆಯ ತಾತ್ವಿಕ ವಿನ್ಯಾಸ

– ಶ್ರೀ ಡಿ.ಡಿ.ಮಾಳಗಿ

ಲೇಖಕರು

ಶ್ರೀ ಡಿ.ಡಿ.ಮಾಳಗಿ

ನಿವೃತ್ತ ಡಿ.ಎಸ್.ಪಿ

ತುಳಸಿ ನಿವಾಸ, ಮನೆ ನಂ: 73

ವಾಸವಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಮಂಟಪದ ಹತ್ತಿರ

ಆರ್.ಎನ್.ಶೆಟ್ಟಿ ಶಾಲೆಯ ಎದುರಿಗೆ

ಗೋಕುಲ ರೋಡ ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ-24

ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಭಕ್ತಿ ಚಳುವಳಿಗಳ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕನಕದಾಸರ ಸ್ಥಾನವು ವಿಶಿಷ್ಟವೂ ವಿಸ್ಮಯಕಾರಿಯೂ ಆಗಿದೆ. ಶಿವಶರಣರ ಅನುಭವ ಮಂಟಪದಿಂದ ಆರಂಭವಾದ ಜನಪರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಂತನೆಯು ಹರಿದಾಸ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರೂಪಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಾಗ, ಆ ಪರಂಪರೆಗೆ ಮಾನವೀಯ ಸಂವೇದನೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಮತ್ತು ಲೌಕಿಕ ಜೀವನದ ಗೌರವವನ್ನು ತುಂಬಿಕೊಟ್ಟ ಮಹತ್ವದ ಚಿಂತಕರಲ್ಲಿ ಕನಕದಾಸರು ಪ್ರಮುಖರು. ಹರಿದಾಸ ಪರಂಪರೆಯೊಳಗೇ ಇದ್ದು ಅದನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುವ, ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅದರ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಬದುಕಿಗೆ ಹತ್ತಿರಗೊಳಿಸುವ ವಿರಳ ಸೃಜನಶೀಲತೆ ಕನಕದಾಸರಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅವರ ಕೀರ್ತನೆಗಳು, ಉಗಾಭೋಗಗಳು, ಸುಳಾದಿಗಳು, ಕಾವ್ಯಗಳು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ 'ನಳಚರಿತ್ರೆ', 'ಮೋಹನ ತರಂಗಿಣಿ' ಮತ್ತು 'ರಾಮಧಾನ್ಯ ಚರಿತೆ'ಗಳು ಕೇವಲ ಭಕ್ತಿಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲ; ಅವು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಸಮಾಜದ ಆತ್ಮಪರಿಶೀಲನೆಯ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಕನಕದಾಸರ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಕೇವಲ ಭಕ್ತಿ ಸಾಹಿತ್ಯವೆಂದು ಮಿತಿಗೊಳಿಸುವುದು ಅವರ ವೈಚಾರಿಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅನ್ಯಾಯ ಮಾಡಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಅವರು ದೇವರನ್ನು ಕುರಿತು ಮಾತ್ರ ಹಾಡಿದ ಕವಿ ಅಲ್ಲ; ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಹುಡುಕಿದ ಚಿಂತಕ. ಜಾತಿ, ಕುಲ, ಅಧಿಕಾರ, ಧರ್ಮ, ದಾಂಪತ್ಯ, ಪ್ರೀತಿ, ಜೀವನ, ವೈರಾಗ್ಯ, ಸತ್ಯ, ಮೋಕ್ಷ, ದೇಹ, ಆತ್ಮ ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ನಿರಂತರ ಸಂವಾದವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಚಿಂತನಾ ಶಕ್ತಿ ಕನಕದಾಸರಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಈ ಅಂಶಗಳು 'ನಳಚರಿತ್ರೆ'ಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತವೆ. ಮಹಾಭಾರತದ 'ನಳೋಪಾಖ್ಯಾನ'ವನ್ನು ಆಧಾರವನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಕನಕದಾಸರು ಕೇವಲ ಕಥೆಯನ್ನು ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ತಂದಿಲ್ಲ; ಅದನ್ನು ತಮ್ಮ ಕಾಲದ ಮಾನವೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ನೈತಿಕ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಮರುಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಮಧ್ಯಯುಗದ ಕರ್ನಾಟಕವು ರಾಜಕೀಯ ಅಸ್ಥಿರತೆ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಪೈಪೋಟಿ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಸಮಾನತೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಾಲಘಟ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವೈಭವದ ಒಳಹೊರಗಲ್ಲೇ ಕುಲಜಾತಿ ಆಧಾರಿತ ಶ್ರೇಣೀಕರಣ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣಿಕ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಕಠಿಣತೆ ಮತ್ತು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ಬದುಕಿನ ಸಂಕೀರ್ಣತೆಗಳು ಅಡಗಿದ್ದವು. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕನಕದಾಸರು ಹುಟ್ಟಿನಿಂದಲೇ ಆರೋಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಕುಲದ ಕನಿಷ್ಠತೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ

ಗುಣಶೀಲ, ಪ್ರತಿಭೆ ಮತ್ತು ಆತ್ಮಬಲದಿಂದ ಮೀರಿ ನಿಂತರು. ಅವರ ಜೀವನವೇ ಒಂದು ಬಂಡಾಯ. ಆ ಬಂಡಾಯವು ಕೇವಲ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರತಿರೋಧವಲ್ಲ; ಅದು ಮಾನವತೆಯ ಪರವಾದ ಆತ್ಮಶೋಧನೆ.

ಕನಕದಾಸರು ಹರಿದಾಸ ಪರಂಪರೆಯ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಭಕ್ತರಾಗಿದ್ದರೂ ಅವರ ಭಕ್ತಿ ನಿರ್ಜೀವ ಸಂಪ್ರದಾಯಪರತೆಯಲ್ಲ. ಅವರ ದೇವರು ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಯಾಗಿರುವ ಸ್ಥಾವರ ದೈವವಲ್ಲ; ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ನಡುವೆ ಇರುವ ಜೀವಂತ ಅನುಭವ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅವರು ಧರ್ಮ–ದೇವರ ಸಾಂಸ್ಥಿಕ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮುಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಭಕ್ತಿಯ ಹಕ್ಕನ್ನು ಜಾತ್ಯಾತೀತವಾಗಿ ಮರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕೇ ಕನಕದಾಸರು ಕನ್ನಡದ ಭಕ್ತಿ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಜನಪರ ಮಾನವತಾವಾದದ ಮಹತ್ವದ ಧ್ವನಿಯಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಾರೆ.

‘ನಳಚರಿತ್ರೆ’ ಈ ಮಾನವೀಯ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕಾವ್ಯವಾಗಿದೆ. ವ್ಯಾಸ ಮಹಾಭಾರತದ ವನಪರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ನಳೋಪಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಆಧರಿಸಿಕೊಂಡ ಈ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಕನಕದಾಸರು ಕೇವಲ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಯಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರು ಅದನ್ನು ಮಾನವ ಜೀವನದ ಸತ್ಯ–ತಥ್ಯಗಳ, ದಾಂಪತ್ಯದ ಸಂಕೀರ್ಣತೆಗಳ, ವಿಧಿ–ಪ್ರಯತ್ನಗಳ, ಪ್ರೀತಿ–ವಿರಹಗಳ, ನೈತಿಕತೆ–ಅನೈತಿಕತೆಗಳ ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮಾನವತೆಯ ಮಹೋನ್ನತಿಯ ಚರ್ಚೆಯಾಗಿ ರೂಪಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳಿಗಿಂತ ಮನುಷ್ಯರೇ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಭಾವಶೀಲರು. ವಿಧಿಗಿಂತ ಮಾನವ ಸಂಕಲ್ಪವೇ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮೌಲ್ಯ ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಕರ್ಮಬಂಧನಗಳನ್ನೂ ಮೀರಿ ನಿಷ್ಠೆ, ಪ್ರೀತಿ, ಧೈರ್ಯ, ಸತ್ಯ, ಸಹನೆ ಮತ್ತು ದೈವಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಬದುಕನ್ನು ಗೆಲ್ಲಬಹುದೆಂಬ ಆಶಯ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಹರಿದಾಡುತ್ತದೆ.

‘ನಳಚರಿತ್ರೆ’ಯಲ್ಲಿ ನಳ ಮತ್ತು ದಮಯಂತಿಯ ಪ್ರೇಮಕಥೆ ಕೇವಲ ದಾಂಪತ್ಯದ ರೋಮ್ಯಾಂಟಿಕ್ ನಿರೂಪಣೆ ಅಲ್ಲ. ಅದು ಮಾನವ ಸಂಬಂಧಗಳ ಆಧ್ಯಾತ್ಮೀಕರಣ. ಗಂಡು–ಹೆಣ್ಣಿನ ಸಂಬಂಧವು ದೇಹದ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಮೀರಿ ಆತ್ಮೀಯತೆಯ ರೂಪ ಪಡೆಯುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ. ಹರಿದಾಸ ಪರಂಪರೆಯ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಸಂಸಾರ ವಿರೋಧಿ ಧೋರಣೆಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಕನಕದಾಸರು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಸಾರವನ್ನು ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಸಾಧನೆಯ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನಾಗಿ ನೋಡುತ್ತಾರೆ. ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣುವ ವೈರಾಗ್ಯ ಚಿಂತನೆಗೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ಕನಕದಾಸರೇ ಹೇಳುವ ಸಾಲುಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ:

“ಮಡದಿ ಮಕ್ಕಳು ಎಂಬ ಮೂರು ಸಂಸಾರಕ್ಕೆ

ಸಡಗರಗೊಂಡು ಬಂದೆ ಭ್ರಮಿಸಲೇಕೆ ಬಿಡದೆ

ಯಮನಾಳುಗಳು ಬಾರೆಂದು ಎಳೆವಾಗ

ಮಡದಿ ಮಕ್ಕಳು ಬಹರೆ ಭಂಡ ಜೀವನವೇ?”

ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಅವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ:

“ನೆಚ್ಚದಿರು ಸಂಸಾರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವೀಕಾಯ

ಅಚ್ಯುತ ನಾಮವನು ನೆನೆದು ಸುಖಿಯಾಗು”

ಈ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸಾರದ ನಶ್ವರತೆಯ ಕುರಿತು ಹರಿದಾಸ ಪರಂಪರೆಯ ಅಲೌಕಿಕ ಚಿಂತನೆ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇದೇ ಕನಕದಾಸರು ‘ನಳಚರಿತ್ರೆ’ ಮತ್ತು ‘ಮೋಹನ ತರಂಗಿಣಿ’ಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿ, ದಾಂಪತ್ಯ, ಸಖ್ಯ ಮತ್ತು ಜೀವನೋತ್ಸಾಹವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಸಂವೇದನಾಶೀಲವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ವಿರೋಧಾಭಾಸವೇ ಅವರ ವೈಚಾರಿಕ ಸಂಕೀರ್ಣತೆ. ಅವರು ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ನಿರಾಕರಿಸುವುದಿಲ್ಲ; ಅದನ್ನು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣ ಬದುಕಿನ ಸಾಧನವಾಗಿ ನೋಡುತ್ತಾರೆ.

ಕನಕದಾಸರ ಜೀವನಾನುಭವವೇ ಈ ದ್ವಂದ್ವ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಯೋಧನಾಗಿ ರಣಭೂಮಿಯ ಅನುಭವ, ಅಧಿಕಾರದ ಅಸ್ಥಿರತೆ, ಐಶ್ವರ್ಯದ ನಶ್ವರತೆ, ಮಾನವ ಸಂಬಂಧಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣತೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಅವರನ್ನು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಹುಡುಕಾಟದತ್ತ ಒಯ್ಯುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಕ್ಕಾಗಿ ಲೋಕತ್ಯಾಗ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಿಂತ ಲೋಕಾನುಭವವನ್ನು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಚಿಂತನೆಯ ಭಾಗವನ್ನಾಗಿಸುವುದು ಅವರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

'ನಳಚರಿತ್ರೆ'ಯ ದಮಯಂತಿ ಪಾತ್ರ ಕನಕದಾಸರ ಮಾನವತಾವಾದಿ ದೃಷ್ಟಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ರೂಪವಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಪಾತ್ರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪುರುಷಕೇಂದ್ರಿತ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ದಮಯಂತಿ ಕೇವಲ ವಿಧೇಯ ಪತ್ನಿಯಲ್ಲ; ಆತ್ಮಸಾಕ್ಷಿಯುಳ್ಳ, ನಿರ್ಧಾರಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳ, ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿರುವ ಪ್ರಬುದ್ಧ ಮಹಿಳೆ. ಕನಕದಾಸರು ದಮಯಂತಿಯ ಗುಣಶೀಲವನ್ನು ಹೀಗೆ ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾರೆ:

"ಗುಣದೊಳಗೆ ಶೀಲದಲಿ ಮಾತಿನ

ಭಣಿತಿಯಲಿ ಗಾಂಭೀರ್ಯದಲಿ ವಿತ

ರಣದಲನುಪಮವಿದ್ಯೆಯಲಿ ಗುರುದೈವಭಕ್ತಿಯಲಿ

ಪ್ರಣಿತಿಸಲು ಶರ್ವಾಣಿ ರತಿಯರಿ

ಗಣೆಯೆನಿಪ ಸುಂದರಿಗೆ ಮಿಕ್ಕಿನ

ಒಣಗು ಸತಿಯರು ಸರಿಯೆ ಲೋಕದೊಳೆಂದನಾ ಮುನಿಪ" [ನಳಚರಿತೆ 1–34]

ಈ ವರ್ಣನೆಯಲ್ಲಿ ದಮಯಂತಿಯ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಅವಳ ಗುಣ, ಶೀಲ, ಗಾಂಭೀರ್ಯ, ವಿದ್ಯೆ ಮತ್ತು ದೈವಭಕ್ತಿ ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಇದು ಸ್ತ್ರೀತ್ವವನ್ನು ಕೇವಲ ದೇಹದ ಮೂಲಕ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುವ ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಒಂದು ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದೆ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ದಮಯಂತಿ ವಿವಾಹಕ್ಕೂ ಮುನ್ನವೇ ನಳನ ಗುಣಶೀಲಗಳಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತಳಾಗುತ್ತಾಳೆ. ದೇವೇಂದ್ರನನ್ನೇ ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ ತನ್ನಿಚ್ಛೆಯಂತೆ ನಳನನ್ನು ವರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಈ ನಿರ್ಧಾರ ಅವಳ ಆತ್ಮಸಾಕ್ಷಿಯ ಸಂಕೇತ.

ನಳ ಮತ್ತು ದಮಯಂತಿಯ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಗೌರವ, ನಿಷ್ಠೆ ಮತ್ತು ಆತ್ಮೀಯತೆ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ವನವಾಸದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಳನು ಸಂಕಷ್ಟಗಳಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿರುವ ದಮಯಂತಿಯನ್ನು ತವರು ಮನೆಗೆ ಹೋಗಲು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದಾಗ, ದಮಯಂತಿ ದಾಂಪತ್ಯದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಅರ್ಥವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾಳೆ:

"ಚಿತ್ತವಿಸು ಶಶಿಕುಲಶಿರೋಮಣಿ

ಹೆತ್ತವರು ಸತಿಸುತರು ಮನೆ ಮನೆ

ವಾರ್ತೆ ಬಾಂಧವ ಧರಣಿಪರ ಭೋಗೈಕಸಂಪದವು

ನಿತ್ಯವೆಲ್ಲ ಶರೀರಸುಖಗಳ

ನಿತ್ಯವೆಂಬುದ ತಿಳಿಯುತೀ ನಿಜ

ಸತ್ಯವನು ಕೈಹಿಡಿದು ಸಲಹೆಂದಳು ಸರೋಜಮುಖಿ" [ನಳಚರಿತ್ರೆ 4–39]

ಮತ್ತೊಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವಳು ಹೇಳುತ್ತಾಳೆ:

"ನೆಳಲು ತನುವಿನ ಬಳಿಯೊಳಲ್ಲದೆ

ಚಲಿಸುವುದೆ ತಾ ಬೇರೆ ಹಿಮ್ಮಡಿ

ನಳಿನದಲಿ ಸುಖದುಃಖವಲ್ಲದೆ ಬೇರೆ ಗತಿಯುಂಟೆ

ಹೇಳುವರೇ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಿಮ್ಮಡಿ

ನೆಳಲಿನಲಿ ತಾನಿರುವೆನಲ್ಲದೆ

ನಿಳಯವೇ ನನಗಡವಿಯೆಂದೆರಗಿದಳು ಪದಯುಗಕೆ" [ನಳಚರಿತ್ರೆ 5–40]

ಈ ಸಾಲುಗಳು ದಾಂಪತ್ಯವನ್ನು ಕೇವಲ ಸಾಮಾಜಿಕ ಒಪ್ಪಂದವಲ್ಲ, ಜೀವನದ ಸಹಯಾತ್ರೆಯಾಗಿ ನೋಡುವ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ದಮಯಂತಿ ಇಲ್ಲಿ ಪತಿವ್ರತೆಯಾದರೂ ನಿರ್ಜೀವ ವಿಧೇಯತೆಯ ಪ್ರತಿಮೆಯಲ್ಲ. ಅವಳು ಚಿಂತಿಸುವಳು, ಪ್ರಶ್ನಿಸುವಳು, ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುವಳು, ನಿರ್ಧಾರ ಕೈಗೊಳ್ಳುವಳು.

ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ನಳನಿಗಿಂತ ದಮಯಂತಿಯೇ ಹೆಚ್ಚು ಧೈರ್ಯಶಾಲಿಯಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಾಳೆ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ನಳನು ಕಲಿಪುರುಷನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸೋಲುತ್ತಾನೆ. ವನವಾಸದ ದುಃಖದಲ್ಲಿ ದಮಯಂತಿಯನ್ನು ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ದಮಯಂತಿ ಸಂಕಷ್ಟಗಳಿಗೆ ಮಣಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಬೇಡನಿಂದ, ಕಾಳಸರ್ಪದಿಂದ, ಅನಾಥ ಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ಪಾರಾಗಿ ತನ್ನ ಬದುಕನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಕೊನೆಗೆ ನಳನನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆಯುವಲ್ಲಿ ಅವಳ ವಿವೇಕ ಮತ್ತು ಮನೋಬಲವೇ ಪ್ರಮುಖವಾಗುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಕನಕದಾಸರು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಭಾಗಶಃ ಮೀರುತ್ತಾರೆ. ದಮಯಂತಿಯ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಬುದ್ಧಿ, ಆತ್ಮಬಲ ಮತ್ತು ನಿರ್ಧಾರಶಕ್ತಿಗೆ ಅವರು ಮೌಲ್ಯ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸತಿತ್ವ ಮತ್ತು ಪಾತಿವ್ರತ್ಯದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹೊರಬರುವುದಿಲ್ಲ. ದಮಯಂತಿಯ ಮಹತ್ವವು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಪತಿಯ ಮೇಲಿನ ಅವಳ ಅಚಲ ನಿಷ್ಠೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕನಕದಾಸರ ಮಾನವತಾವಾದವು ಜಾತಿ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಸಮಾನತೆಗಳ ಪ್ರಶ್ನೆಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ತೀಕ್ಷ್ಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಅವರ 'ರಾಮಧಾನ್ಯ ಚರಿತೆ'ಯಲ್ಲಿ ರಾಗಿ ಮತ್ತು ಭತ್ತದ ರೂಪಕದ ಮೂಲಕ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅಹಂಕಾರವನ್ನು ಅವರು ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದೇ ಮಾನವೀಯ ದೃಷ್ಟಿ 'ನಳಚರಿತ್ರೆ'ಯಲ್ಲಿಯೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ದೇವತೆಗಳಿಗಿಂತ ಮನುಷ್ಯರ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುವುದು ಇದರ ಪ್ರಮುಖ ಉದಾಹರಣೆ.

ದಮಯಂತಿಯ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಮೋಹಗೊಂಡ ದೇವೇಂದ್ರನು ಅವಳನ್ನು ವರಿಸಲು ಬಯಸುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ದಮಯಂತಿ ದೇವರನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ ಮನುಷ್ಯನಾದ ನಳನನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಇದು ಮಾನವತೆಯ ಗೌರವದ ಸಂಕೇತ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರನು ಕಲಿಪುರುಷನಿಗೆ ನಳನ ಮಹತ್ವವನ್ನು ವಿವರಿಸುವಾಗ ಹೇಳುವ ಸಾಲುಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ:

"ಬವಣೆಯೇಕೆ ಹಿಮಾಂಶುಕುಲಸಂ

ಭವನು ಸುಜನಾಧಾರ ನೃಪಕುಲ

ನಿವಹದೊಳು ವಿಖ್ಯಾತ ನಿತ್ಯೋದಾರ ನಿರ್ಮಳನು

ಇವಗೆ ವರವಿತ್ತೆವು ಸದಾ ನೆನೆ

ದವರ ಪಾತಕ ಹರಿವುದಿನ್ನಾ

ಭವನಪತಿಗೆಣೆಯಾರು ಲೋಕದೊಳೆಂದನಮರೇಂದ್ರ" [ನಳಚರಿತ್ರೆ 4–12]

ಈ ಪದ್ಯದಲ್ಲಿ ನಳನ ಗುಣ, ಉದಾರತೆ ಮತ್ತು ನಿರ್ಮಲತೆ ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಮೆಚ್ಚುಗೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗುತ್ತವೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಮಹತ್ವವನ್ನು ದೇವತೆಗಳ ಬಾಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಸುವ ಮೂಲಕ ಕನಕದಾಸರು ಮಾನವತೆಯ ಘನತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುತ್ತಾರೆ. 'ನಳಚರಿತ್ರೆ'ಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ಚಿತ್ರಣವೂ ಮಾನವತೆಯ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿಯೇ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ನಳನ ರಾಜ್ಯದ ವರ್ಣನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮನುಷ್ಯ ಜೀವನವೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಎನ್ನುವ ಭಾವನೆ ಅಡಕವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಕೃತಿ, ಪ್ರಜೆಗಳು, ರಾಜ್ಯ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧಿತ ಮಾನವೀಯ ಜಗತ್ತಿನ ಭಾಗಗಳಾಗಿವೆ.

ಕನಕದಾಸರ ಮಾನವತಾವಾದವು ಕೇವಲ ಲೌಕಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳ ಮಟ್ಟದಲ್ಲೇ ಉಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಅದು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತದೆ. ಅವರು ದೈವವಾದಿಗಳು. ವಿಧಿ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಸಿದ್ಧಾಂತದ ಮೇಲೆ ನಂಬಿಕೆ ಇಟ್ಟವರು. ಆದರೆ ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಪ್ರಯತ್ನದ ಮಹತ್ವವನ್ನೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಅವರು ಹೇಳುವಂತೆ: "ದೈವವ ನೆನೆಯುವ ಭಕ್ತರಿಗೆ ಭಯವಿಲ್ಲ ವಿಧಿ ಬರೆದ ಬರೆಹವ ತಪ್ಪಿಸಲು ಹರಿ ವಿರಿಂಚಾದಿಗಳಿಗಳವೇ! ವಿಧಿವಶದ ತಪ್ಪಿಸಲಾರ ಹವಣು? ಬೊಮ್ಮ ಬರಹವ ಮೀರುವರಾರು?" (ಉಲ್ಲೇಖ : ಕನಕ ಚಿಂತನ–3, ಪುಟ.127–28) ಈ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಧಿಯ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ವ್ಯಕ್ತವಾದರೂ, ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಮಾನವ ಸಂಕಲ್ಪದ ಶಕ್ತಿ ಕೂಡ ಅಡಕವಾಗಿದೆ. ಕನಕದಾಸರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಸಹಾಯಕನಲ್ಲ. ಆತ್ಮಶೋಧನೆ, ನಿಷ್ಠೆ, ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ನೈತಿಕತೆಯಿಂದ ಬದುಕನ್ನು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಬಹುದು.

'ನಳಚರಿತ್ರೆ'ಯ ಪ್ರಮುಖ ತಾತ್ವಿಕ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಪ್ರಪಂಚ ಮತ್ತು ಪಾರಮಾರ್ಥಗಳ ನಡುವಿನ ಸಮನ್ವಯ. ಹರಿದಾಸ ಪರಂಪರೆಯ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಲೋಕತ್ಯಾಗದ ವೈರಾಗ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಒತ್ತು ಸಿಕ್ಕರೆ, ಕನಕದಾಸರು ಸಂಸಾರ ಮತ್ತು ಸಂನ್ಯಾಸ ಎರಡನ್ನೂ ಬದುಕಿನ ಸಾರ್ಥಕ ದಾರಿಗಳಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಾರೆ. ನಳ ಮತ್ತು ದಮಯಂತಿಯ ದಾಂಪತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿ, ಕಾಮ, ಸಖ್ಯ, ತ್ಯಾಗ, ನಿಷ್ಠೆ, ಸಹನೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಮಾನವ ಜೀವನದ ಉದಾತ್ತ ಅನುಭವಗಳಾಗಿ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

'ಮೋಹನ ತರಂಗಿಣಿ'ಯ ಉಷೆ–ಅನಿರುದ್ಧರ ಪ್ರೇಮಕಥೆಯಂತೆ 'ನಳಚರಿತ್ರೆ'ಯಲ್ಲೂ ಪ್ರೀತಿ ದೇಹದ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಮೀರಿ ಆತ್ಮೀಯತೆಯ ರೂಪ ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಪ್ರೇಮ–ಕಾಮಗಳನ್ನು ಪಾಪ ಅಥವಾ ಮೋಹವೆಂದು ನಿರಾಕರಿಸುವುದಿಲ್ಲ; ಅವುಗಳನ್ನು ಮಾನವ ಜೀವನದ ಸಹಜ ಅನುಭವಗಳಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅವು ದಾಂಪತ್ಯದ ನೈತಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಕವಾಗಿ ಪ್ರಬುದ್ಧಗೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂಬ ಆಶಯ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಕನಕದಾಸರು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಭಕ್ತಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಸ ದಿಕ್ಕನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಮಾನವತೆ ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧಿಗಳಲ್ಲ. ದೇವರನ್ನು ಅರಸುವ ಪ್ರಯಾಣವೇ ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಅರಿಯುವ ಪ್ರಯಾಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದಾಗ್ಯೂ ಕನಕದಾಸರ ಚಿಂತನೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಆಧುನಿಕ ಅಥವಾ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಯೆಂದು ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಜಾತಿ ಅಸಮಾನತೆಯನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದ ಅವರು ಲಿಂಗ ಅಸಮಾನತೆಯನ್ನು ಅದೇ ತೀವ್ರತೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಶ್ನಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಸ್ತ್ರೀತ್ವವನ್ನು ಅವರು ಇನ್ನೂ ಸತಿತ್ವ ಮತ್ತು ಪಾತಿವ್ರತ್ಯದ ಮೌಲ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸ್ತ್ರೀ ನಿಂದೆಯ ಕೆಲವು ಸಂಪ್ರದಾಯಪರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇದು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಂತನೆಯ ಮಿತಿಯಾಗಿದೆ.

ಹೆಣ್ಣನ್ನು ಚಂಚಲೆ, ಕುಟಿಲೆ, ಮೋಹಿನಿ ಎಂದು ನೋಡುವ ವೈದಿಕ–ಮನುವಾದಿ ಧೋರಣೆಯ ಗುರುತುಗಳು ಕೆಲವೆಡೆ 'ನಳಚರಿತ್ರೆ'ಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ಕನಕದಾಸರ ಚಿಂತನೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಮುಕ್ತವಾಗಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ದಮಯಂತಿಯಂತಹ ಪಾತ್ರದ ಮೂಲಕ ಅವರು ಸ್ತ್ರೀಯ ಆತ್ಮಬಲ ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಗೌರವಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬುದು ಸಮಾನವಾಗಿ ಮಹತ್ವದ್ದು. ಕನಕದಾಸರ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮಹತ್ವವು ಈ ವೈಚಾರಿಕ ದ್ವಂದ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ. ಅವರು ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿಯೂ ಅಲ್ಲ, ಸಂಪೂರ್ಣ ಬಂಡಾಯಗಾರನೂ ಅಲ್ಲ. ಪರಂಪರೆಯೊಳಗೇ

ನಿಂತು ಅದನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುವ, ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳಿಂದ ಮರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುವ ಚಿಂತಕ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯ ಇಂದಿಗೂ ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿದೆ.

'ನಳಚರಿತ್ರೆ'ಯಲ್ಲಿ ಮಾನವತೆಯ ಮಹೋನ್ನತಿ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ದಾಂಪತ್ಯದ ನಿಷ್ಠೆಯಲ್ಲಿ, ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಧೈರ್ಯದಲ್ಲಿ, ವಿಧಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಮಾನವ ಸಂಕಲ್ಪದಲ್ಲಿ, ದೇವತೆಗಳಿಗಿಂತ ಮನುಷ್ಯನ ಮಹತ್ವದಲ್ಲಿ, ಪ್ರೀತಿ ಮತ್ತು ಸಖ್ಯದ ಗೌರವದಲ್ಲಿ, ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಜೀವನವನ್ನು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುವ ನೈತಿಕ ಶಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅದು ಅಡಕವಾಗಿದೆ. ಕನಕದಾಸರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಸಾರ್ಥಕತೆ ಅವನ ಕುಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ; ಅವನ ಗುಣದಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಅವನ ಜನ್ಮದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ; ಅವನ ನಿಷ್ಠೆಯಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಅವನ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ; ಅವನ ಮಾನವೀಯತೆಯಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಅವರು ಕನ್ನಡದ ಭಕ್ತಿ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಜೀವಪರ ಚಿಂತನೆಯ ಗಟ್ಟಿದನಿಯಾಗಿ ಉಳಿದಿದ್ದಾರೆ.

ಒಟ್ಟಾರೆ 'ನಳಚರಿತ್ರೆ' ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾನವತೆಯ ತಾತ್ವಿಕ ಕಾವ್ಯವಾಗಿ ಓದಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇದು ಕೇವಲ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಯಲ್ಲ; ಮಾನವ ಜೀವನದ ಸಂಕೀರ್ಣ ಅನುಭವಗಳ ಕಾವ್ಯಾತ್ಮಕ ಅನ್ವೇಷಣೆ. ಕನಕದಾಸರು ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿ, ದಾಂಪತ್ಯ, ವಿಧಿ, ಭಕ್ತಿ, ನೈತಿಕತೆ ಮತ್ತು ಮಾನವೀಯತೆಗಳ ನಡುವಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ದೇವರನ್ನು ಹುಡುಕುವ ಪ್ರಯಾಣದಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಮರೆಯದ ಕವಿ ಕನಕದಾಸರು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ಮಾನವತೆಯ ವಿರೋಧಿಯಾಗುವುದಿಲ್ಲ; ಅದರ ವಿಸ್ತಾರವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕನಕದಾಸರ ಮಹತ್ವವು ಅವರ ಕಾವ್ಯಪ್ರತಿಭೆಯಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ; ಅವರ ಮಾನವೀಯ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. 'ನಳಚರಿತ್ರೆ'ಯಂತಹ ಕೃತಿಗಳ ಮೂಲಕ ಅವರು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಲೌಕಿಕ ಬದುಕಿನ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಜೋಡಿಸಿದರು. ದೇವರು ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯ, ಸಂಸಾರ ಮತ್ತು ಸಂನ್ಯಾಸ, ಪ್ರೀತಿ ಮತ್ತು ವೈರಾಗ್ಯ, ವಿಧಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಯತ್ನ ಇವುಗಳ ನಡುವಿನ ದ್ವಂದ್ವಗಳನ್ನು ಮಾನವೀಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮರುಪರಿಶೀಲಿಸಿದರು. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕೇ ಕನಕದಾಸರು ಕನ್ನಡದ ಭಕ್ತಿ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ದಾಸಕವಿಯಲ್ಲ; ಮಹತ್ವದ ಮಾನವತಾವಾದಿ ಚಿಂತಕನೂ ಹೌದು.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ರಂ.ಶ್ರೀ. ಮುಗಳಿ (ಸಂ), 1972, ಹರಿಭಕ್ತಿಸಾರ, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು, ಬೆಂಗಳೂರು

2. ಕೀರ್ತಿನಾಥ ಕುರ್ತಕೋಟಿ, 1996, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಗಾತಿ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ

3. ಎಸ್.ಎಸ್.ಭಗವತಿ ಮತ್ತು ಇತರರು (ಸಂ), 2007, ಕನಕದಾಸರ ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ, ವಿದ್ಯಾನಿಧಿ ಪ್ರಕಾಶನ ಗದಗ

4. ಬಿ.ಶಿವರಾಮ ಶೆಟ್ಟಿ (ಸಂ), 2013, ಕನಕ ಚಿಂತನ–3, ಕನಕದಾಸ ಸಂಶೋಧನ ಕೇಂದ್ರ, ಮಂಗಳೂರು